

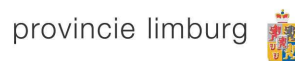
Eind rapportage Agrobiodiversiteit en Duurzaam bodembeheer in de Provincie Limburg (Venray e.o)

Uitgevoerd in opdracht van : **Vereniging Innovatief Platteland**
p/a Postbus 6166
t.a.v. J. Hermans
5960 AD Horst

Uitgevoerd en verslaglegging door: **DLV Plant BV en WUR-PPO**
p/a DLV Plant BV
J. Dogterom
Postbus 7001
6700 CA Wageningen
06-53389507
J.Dogterom@dlvplant.nl

Financiering:

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	3
2. Duurzaam bodembeheer en Agro Biodiversiteit.....	5
3. Doelstelling van het project.....	5
4. Deelnemers aan het project.....	5
5. Resultaten.....	6
5.1 Feitelijke resultaten.....	6
5.2 Inhoudelijke resultaten.....	7
6. Conclusies en aanbevelingen.....	13

Dit verslag is mede tot stand gekomen door de medewerking van G.W. Korthals, A.W.W. van Gastel en G.J.H.M. Meuffels van WUR PPO-agv.

1. Inleiding

De Vereniging Innovatief Platteland (VIP) wil met innovaties en duurzame activiteiten werken aan een duurzame landbouw in het gebied rondom Venray.

Werken aan biodiversiteit en duurzaam bodembeheer hoort daar nadrukkelijk bij.

In overleg met leden van VIP is naar voren gekomen dat gezien de grote vraagstukken rondom aaltjesbeheersing een gezamenlijke zoektocht naar een duurzame vorm van bodembeheer gewenst is. In de regio rondom Venray werken steeds minder bedrijven met vaste grond en percelen en wordt het bijhuren van andere gronden steeds meer gemeengoed. Dan is het in toenemende mate van groot belang een goede inschatting te kunnen maken over de geschiktheid van deze percelen; regionaal bouwplan/bodembeheer komt in beeld. Hoe kan men zich voorbereiden om grond van anderen te gebruiken of om andere teelten toen te laten op het bedrijf. Welke instrumenten zijn hiervoor geschikt?

In dit eindverslag wordt verslag gedaan van de diverse activiteiten die DLV Plant en PPO-agv hebben uitgevoerd om in het gebied en samen met ondernemers te ontdekken hoe duurzaam bodembeheer in te vullen. De eerste resultaten laten zien dat effecten niet direct zichtbaar en meetbaar zijn; maar dat er bouwstenen gelegd zijn voor vervolg activiteiten die in toenemende mate ondernemers kunnen ondersteunen bij het duurzame, regionale bodembeheer. Daarnaast zien we dat de verschillen tussen de bedrijven enorm zijn en dat maatwerk nodig is. Wel is de kennisbehoefte enorm en bleken ondernemers gemotiveerd om ermee aan de slag te gaan. Het ontdekken van stuurinstrumenten en maatregelen die effect opleveren vraagt echter meer onderzoek, tijd en demonstratie. Vandaar dat er diverse initiatieven zijn genomen om door te gaan; denk aan Gezonde Grond, Pro Gemuse en het perceelspaspoort zoals ondernemers rondom Helden aan het ontwikkelen gaan.

Als we er met elkaar in slagen op een duurzame wijze de bodem te beheren en het grootste knelpunt met betrekking van de bodem, aaltjes en behoud organische stof, duurzaam te beheren, dan liggen er mooie perspectieven voor een duurzame akkerbouw en vollegrondsgroententeelt in het gebied.

Wanneer bedrijven duurzaam kunnen produceren, dan zal dit ook een positieve bijdrage leveren aan een leefbare en een bloeiende omgeving.

Dit project levert daar samen met allerlei andere initiatieven vanuit VIP een bijdrage aan.

Het citaat op de volgende pagina, afkomstig van de VROM site, geeft de intenties van VIP perfect aan.

De huidige intensieve landbouw zet milieu en natuur onder druk onder andere door intensieve grondbewerking, het gebruik van meststoffen en gewasbeschermingsmiddelen. De omgang met dierenwelzijn en -hygiëne ontmoet maatschappelijk veel weerstand. En het is voor landbouwondernemers moeilijk het hoofd boven water te houden.

Maatschappelijk verantwoord ondernemen is tegenwoordig uitgangspunt van het Nederlandse en Europese landbouwbeleid. Maar hoe het landbouwbedrijfsleven daar invulling aan kan geven op een manier die ook economisch interessant is voor de boer, is niet altijd duidelijk. Werken met biodiversiteit kan de landbouwondernemer daarbij concreet helpen. Werken met biodiversiteit biedt kansen voor landbouwondernemers om te komen tot een duurzame bedrijfsvoering die het milieu en het dierenwelzijn minder schaadt en het bedrijf een economische toekomst geeft. Ondernemen met biodiversiteit is dus geen hobby van de boer die in zijn avonduren iets goeds wil doen voor natuur en landschap. Ondernemen met biodiversiteit is een fundamenteel andere visie op landbouw bedrijven die het hart van de bedrijfsvoering raakt. Biodiversiteit van de landbouwgebieden wordt ook wel agrobiodiversiteit genoemd. Landbouwgebieden worden in deze visie als ecosystemen bekeken.

Agrobiodiversiteit verdeelt men vaak onder in:

- genetische bronnen van cultuurgewassen en landbouwhuisdieren
- functionele biodiversiteit of productieondersteunende organismen en processen (bodemleven, bestuivers en ziekten- en plaagonderdrukkende organismen).
- begeleidende biodiversiteit of natuurwaarden

Het gaat om een landbouw die slim is ingepast en aangepast aan de mogelijkheden van de omgeving en daar handig gebruik van maakt, al dan niet met gebruik van moderne technologie als GPS. Het doel daarvan is een bedrijf dat robuust is en duurzaam. Een bedrijf dat minder afhankelijk is van bestrijdingsmiddelen, natuurlijke vijanden inschakelt bij plaag- en ziekteonderdrukking, de bodemvruchtbaarheid vergroot door gebruik te maken van natuurlijke processen en de natuurlijke omgeving versterkt.

Voor het werken met biodiversiteit door landbouwondernemers is veel kennis beschikbaar en zijn concrete hulpmiddelen ontwikkeld. Voor verschillende sectoren is werken met biodiversiteit uitgewerkt tot op het niveau van maatregelen in de bedrijfsvoering waarmee in diverse praktijkonderzoeken ervaringen zijn opgedaan.

Ook u kunt dus met biodiversiteit aan de slag, om uw bodemvruchtbaarheid te verbeteren, de levensduur en gezondheid van uw veestapel te vergroten en de productkwaliteit te versterken. Veel maar nog niet alles is uitgezocht. Wat er vooral nog ontbreekt is meer exacte informatie over de omvang van het effect van biodiversiteit op de bedrijfsvoering in verschillende omstandigheden (met andere woorden kengetallen) en over de economische voor- en nadelen. Verdere experimenten en proefprojecten zijn dus nodig. En dus ook boeren die de handschoenen willen oppakken en uitzoeken wat werken met biodiversiteit hen kan opleveren.

2. Duurzaam bodembeheer en Agro Biodiversiteit

Meer aandacht voor duurzaam bodembeheer en agrobiodiversiteit staan in dit project centraal. Hierbij moeten we met elkaar ontdekken welke bedrijfsspecifieke maatregelen en stuurinstrumenten er zijn. Uitgangspunt zijn rendabele primaire sectoren, waarbij voor alle partijen win-win situaties ontstaan.

Het verbeteren en stimuleren van de biodiversiteit in de bodem, waardoor ziekten en plagen worden bestreden kan aangeduid worden met functionele agrobiodiversiteit. Zaken die hierbij een belangrijke rol spelen zijn:

- Hanteren van de juiste gewasrotaties (waardplantstatus voor diverse ziekten en plagen)
- Inzetten juiste rassen met specifieke resistenties tegen diverse ziekten en plagen
- Aanvoer van organische stof ter bevordering van de bodemvruchtbaarheid en bodemweerbaarheid (de juiste groenbesters en composten)

Hierdoor is er aandacht voor de versterking van de vitaliteit en natuurlijke weerstand van de plant die groeit op een gezonde bodem. Het evenwicht tussen bodemleven, mineralenvoorziening, grondbewerking en vruchtwisseling speelt hierbij een fundamentele rol.

Deze complexiteit moet op de schaal van het perceel in relatie tot de totale bedrijfsvoering en in toenemende mate regionaal gezien worden. Het perceel heeft een eigen plaats binnen de ecologie van het bedrijf en de regio.

3. Doelstelling van het project

Het vastleggen van de huidige variatie in bodembiodiversiteit op de verschillende agrarische bedrijven en werken aan een verbetering van de bodemgezondheid/weerbaarheid/bodemvruchtbaarheid op die bedrijven en ook hoe dat in de regio te managen. Welke maatregelen passen bij welke situatie.

4. Deelnemers aan het project

Aan dit project hebben 11 akkerbouwer/vollegroondsgroententeeltbedrijven deel genomen. In bijlage 1 staan de adresgegevens van de deelnemers en het totaal aan areaal wat deze deelnemers onder de ploeg hebben en wat jaarlijks meegedaan heeft in dit project.

Door middel van diverse communicatie activiteiten zijn de resultaten breder onder de aandacht gebracht van alle akkerbouwers en vollegroondsgroententelers in Limburg en breder in Nederland.

5. Resultaten

5.1 Feitelijke resultaten

Het project heeft de volgende resultaten c.q. producten opgeleverd. In deze paragraaf gaat het dan met name om de feitelijk opgeleverde aantallen.

De inhoudelijke resultaten komen in paragraaf 5.2. aan de orde

In het totaal hebben 11 akkerbouwers deelgenomen aan het project. Eén van de bedrijven, nl Landgoed Wellsmeer te Well is per 2008 gestopt met haar activiteiten. Hiermee kon dit bedrijf het laatste jaar niet meer meedoen, wel is er een bedrijfsplan gemaakt van dit bedrijf en heeft dit bedrijf twee jaar meegedaan.

Van alle 11 bedrijven is een nulmeting gemaakt. In bijlage 2 is een voorbeeld hiervan bijgevoegd.

Vervolgens is per bedrijf een plan van aanpak gemaakt met wat er gedurende de projectjaren zou plaats vinden en waar en wanneer de diverse soortsbepalingen van aaltjes zouden plaats vinden. (zie hiervoor de eindrapportage/analyse per bedrijf, voorbeeld is te vinden in bijlage 3)

Gedurende de diverse teelten zijn de deelnemers begeleid bij hun teelten en het maken van de plannen en is gemonitord hoe de effecten van de behandelingen zijn geweest.

Het toedienen van compost op één van de probleempcelen

Aan het eind van 2009 zijn weer grondmonsters genomen en is een analyse van het bedrijf gemaakt en een advies opgesteld. (zie bijlage 3)

Op deze 11 bedrijven hebben 11 demonstraties van maatregelen gelegen.

In bijlage 3, als voorbeeld, zijn al de bovengenoemde zaken in bedrijfsanalyses weergegeven. Deze rapporten zijn met de individuele telers besproken. Gedurende de projectperiode zijn er 10 werkbijeenkomsten met de deelnemers geweest. In deze bijeenkomsten hebben diverse sprekers nieuwe kennis en ervaring aangedragen en zijn ervaringen tussen de deelnemers uitgewisseld en is getracht één en ander te vertalen naar de praktische bedrijfssituatie. Er is enorm gewerkt aan kennisoverdracht en bewustwording van de knelpunten, vragen en mogelijke oplossingsrichtingen.

Bijeenkomst met de deelnemers bij één van de bedrijven

Naast de activiteiten op de 11 deelnemende bedrijven zijn er ook diverse communicatie activiteiten georganiseerd. Hierbij was het probleem dat duurzaam bodembeheer en aaltjesbeheersing processen zijn die heel langzaam werken; er is vaak niet veel te laten zien en te communiceren. Daarom is nadat de bedrijfsanalyses gemaakt zijn nog een nieuwsbrief en een persbericht verschenen met een samenvatting van de behaalde resultaten. Daarnaast zijn de ervaringen aanleiding geweest om vervolg activiteiten te formuleren. Dit project heeft hiervoor een goed fundament gelegd.

In de bijlage 4 is een overzicht en rapportage te vinden van de communicatie activiteiten

5.2 Inhoudelijke resultaten

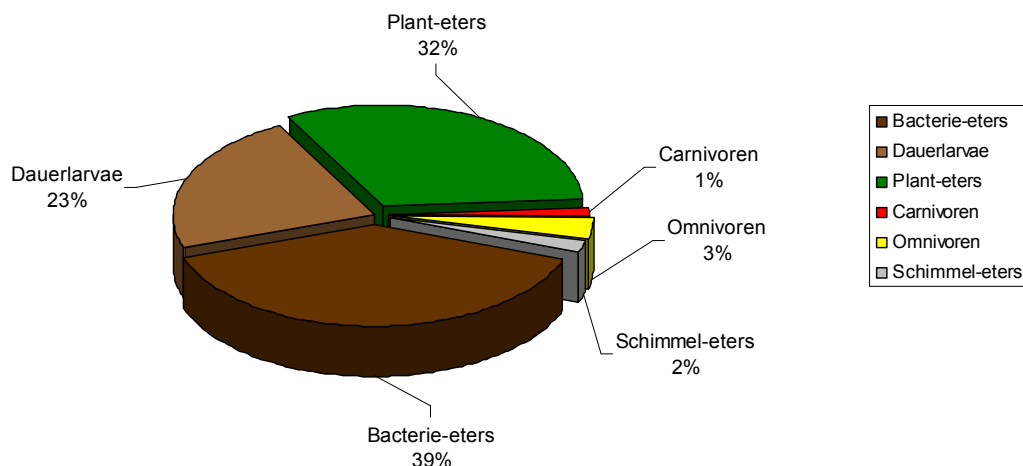
Het gebied waar de Pilot Agrobiodiversiteit is uitgevoerd is te kenmerken als een intensief landbouwgebied. In het gebied worden vele akkerbouwgewassen en diverse vollegrondsgroenten-, bollen- en boomteelt gewassen geteeld. Er vindt intensieve grondruil plaats en de percelen worden hierdoor steeds intensiever gebruikt. Bedrijven hebben ook steeds minder vaste percelen en maken steeds meer gebruik van huurpercelen. Dit is nodig om rendabele bedrijven te houden. Hierdoor ontstaan wel steeds meer vragen naar de kwaliteit van de percelen, o.a. zal de gewenste teelt er slagen, wat is het effect van een andere teelt op de kwaliteit van mijn perceel, cq bodem. De bedrijven zijn heel divers; er zijn

grote en kleinere bedrijven in de regio; beiden typen hebben meegedaan in het project. Hierdoor is de projectdeelname een afspiegeling van de regio.

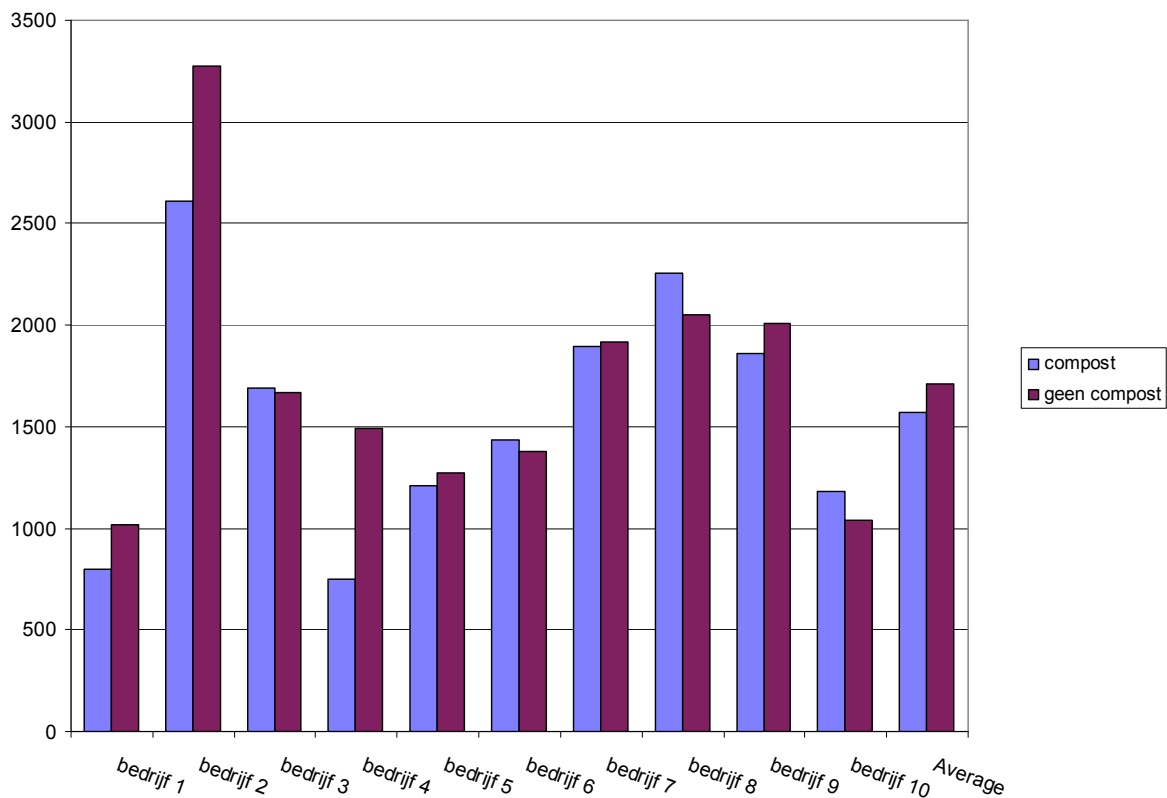
Door deze intensivering zijn de problemen met bodemgebonden ziekten en dan met name aaltjes fors toegenomen. Ook het op peil houden van het organische stof gehalte, zeker in relatie tot het steeds strenger worden van het mineralenbeleid levert veel vragen op. Het beheersen van aaltjes en het managen van het organische stof gehalte van de bodem zijn dan ook de grote vragen van de ondernemers.

Vanuit het onderzoek van PPO-agv (met name uitgevoerd op Vredepeel) zijn diverse maatregelen beschikbaar gekomen die om bredere demonstratie en implementatie vragen; te denken valt dan aan de inzet van specifieke grondbemesters, maar ook specifieke compostsoorten die een effect zouden hebben op aaltjes, zowel in negatieve als in positieve zin. Dit zijn vormen van biodiversiteit die een duurzaam bodembeheer stimuleren. Dit is dan ook uitgevoerd. Van alle deelnemende bedrijven is een nulmeting opgesteld middels een uitgebreide vragenlijst. Hierdoor is inzicht gekregen in de vruchtwisseling, bemesting, opbrengsten en kwaliteit van een perceel. Vervolgens is per bedrijf een demonstratie opgezet waarbij op een perceel met problemen een aantal malen compost met biostimulatoren is ingezet en een groenbemester is ingezaaid. Dit om de effecten van de diverse behandelingen op de kwaliteit van de eindproducten en de aaltjespopulatie inzichtelijk te maken.

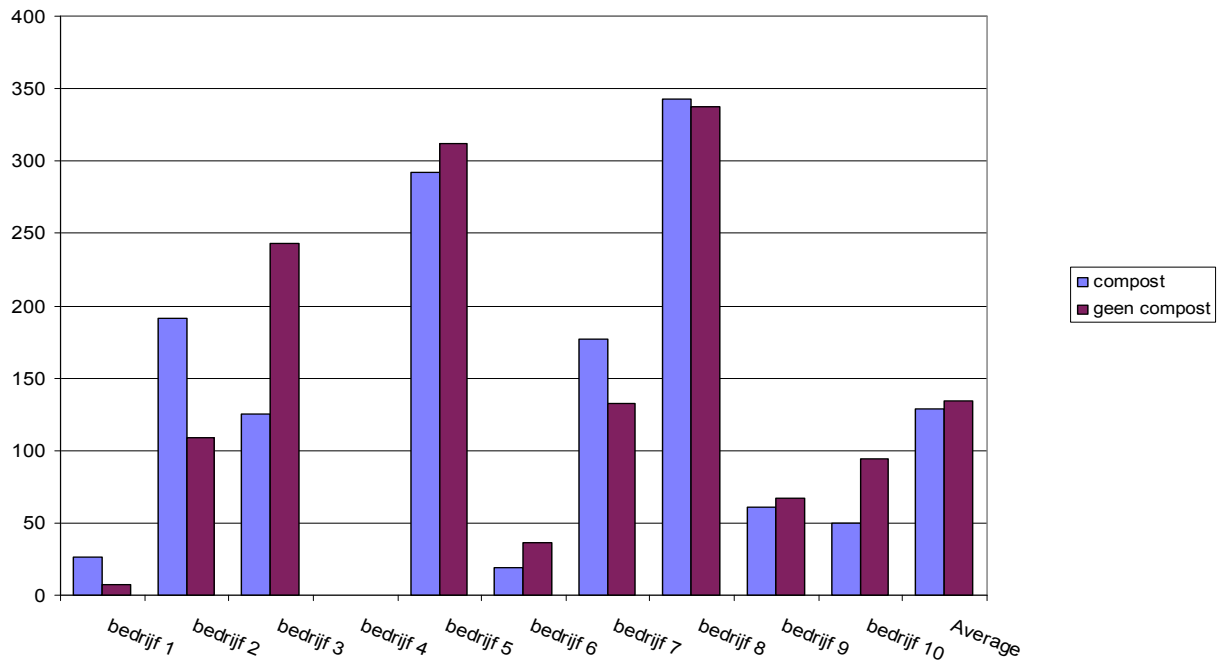
Door vervolgens op de percelen alle aaltjes te tellen en op naam te zetten is inzicht ontvangen naar de aanwezige biodiversiteit in de bodem en de ontwikkeling hierin. Er is dus niet alleen gekeken naar de plantparasitaire aaltjes, vanouds de doelgroep van de akkerbouwer, maar ook naar de zogenaamde niet plantparasitaire aaltjes. Dit zijn aaltjes die andere voedselbronnen hebben dan de gewassen die geteeld worden. Deze aaltjes “eten” bacteriën, schimmels en mogelijk ook aaltjes en spelen een rol bij de afbraak van organische stof. Het blijkt dat van alle aaltjes wel 50 – 90 % van de aaltjes tot de niet plantparasitaire aaltjes behoort. Zie hiervoor onderstaande figuur als illustratie van de situatie op één van de bedrijven.

Het blijkt verder dat de hoeveelheid niet plant parasitaire aaltjes tussen de bedrijven enorm verschilt en dat deze situatie gekoppeld is aan het beheer en de inzet van bijvoorbeeld composten en groenbemesters, dwz het management van de ondernemer. Er zijn bedrijven die in het verleden gebruik hebben gemaakt van composten en groenbemesters en nu een in verhouding laag aandeel plantparasitaire aaltjes laten zien. Hier liggen kansen om via biomonitoring of bioindicatie voorspellingen te doen over de bruikbaarheid en dus waarde van percelen voor de diverse teelten.

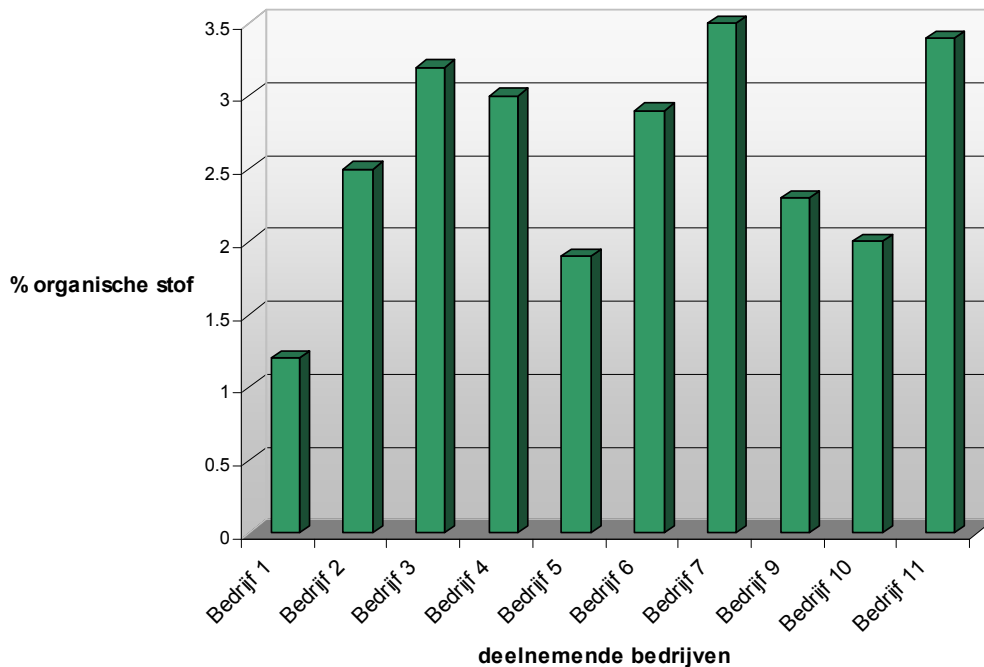
Verschillen in het totaal aantal aaltjes per bedrijf

In bovenstaande grafiek zijn de verschillen in aantal Pratylenchidae, een schadelijk plantparasitair aaltje, te zien

Van de deelnemende bedrijven is in maart 2009 één grondmonster gestoken en geanalyseerd op de verschillende bodemkarakteristieken. In onderstaande figuur is het percentage organische stof per bedrijf weergegeven. Bedrijf 1 heeft een zeer laag organisch stofgehalte. Van bedrijf 5 en bedrijf 10 is het organisch stofgehalte aan de relatief lage kant. Bij de andere bedrijven zijn de gevonden waarden redelijk normaal voor de regio Noord-Limburg. Ook dit overzicht laat zien dat er nog de nodige kansen tot verbetering liggen.

% organische stof per bedrijf, bem . maart 2009

De demonstratie van maatregelen was voor elk bedrijf verschillend, omdat de uitgangssituatie van de bedrijven verschillend was. Dit leverde hierdoor veel informatie op, maar tegelijkertijd is het dan ook weer lastig om algemene conclusies te trekken. Duidelijk is wel geworden dat er geen één bedrijf hetzelfde is en dat er daarom per bedrijf in het gebied in de toekomst sprake zal moeten zijn van maatwerk als het gaat om duurzaam bodembeheer.

Het project heeft richting de ondernemers opgeleverd dat ze enorm gestimuleerd zijn om met duurzaam bodembeheer, slimme vruchtwisseling en het werken volgens het aaltjesbeheersingssysteem te werken aan de continuïteit van hun bedrijfsvoering. De algemene conclusies voor alle deelnemers van deze pilot luiden dan ook

- Bij alle telers uit deze regio waren plantparasitaire aaltjes en behoud van organische stof het hoofdprobleem!
- Bij 90% – 100% van de telers werden de probleemaaltjes Meloidogynae, Pratylenchidae en Trichodoridae gevonden!
- Het is gebleken dat die ondernemers die al langer goed bezig zijn met de inzet van compost, groenbemesters en het bouwplan percelen hebben met een verhoudingsgewijs laag aantal plantparasitaire aaltjes. Dit biedt kansen voor de andere ondernemers.
- Bij het samenvoegen van de aaltjesgegevens en de verschillende bouwplannen, bleek dat bij veel telers een goede AaltjesBeheersingsStrategie, inclusief management van de juiste composten en groenbemesters noodzakelijk is om niet teveel schade op te lopen. Kern vraag is dan wel wat juiste composten en groenbemesters zijn. Hier liggen nog veel vragen.

- Gebruik maken van nu al aanwezige kennis is op de korte termijn veel belangrijker dan de inzet van aanvullende maatregelen, zoals de aanvoer van compost met vaak onbekende samenstelling en werking.
- Bij de niet plantparasitaire aaltjes werden grote verschillen tussen de bedrijven gevonden in o.a. het aantal soorten en de samenstelling van de verschillende voedselgroepen (bacterivoor, fungivoor, plantenparasiet, omnivoor, carnivoor etc.).
- 1 of 2 maal compost toedienen of rogge als groenbemester telen gaven nog geen eenduidige verschillen te zien in de afzonderlijke waarnemingen.
- De deelnemende agrariërs zijn enthousiast en hebben nu al veel ervaring opgedaan, en beseffen dat het oplossen van bodemproblemen een complexe zaak is die veel tijd vergt.

Het daadwerkelijk laten zien van effecten van duurzaam bodembeheer vraagt dus meer tijd en kennis.

Naast deze algemene conclusies zijn er in de rapportage naar de individuele bedrijven bedrijfsspecifieke conclusies en aanbevelingen gedaan. Juist de diversiteit in bedrijven, bedrijfshistorie, vruchtwisseling, gewassen, management heeft heel veel verschillende leerpunten opgeleverd. Probleem was wel dat van veel percelen de historie vaak niet goed bekend is, terwijl dit wel heel erg belangrijk is voor een duurzaam beheer van deze percelen. De periode van het project was te kort om een daadwerkelijke vermindering van het gebruik van gewasbeschermingsmiddelen en mineralen te laten zien. Wel is bekend dat een verbetering van organische stof gehalte, oa door toediening van compost of de inzet van groenbemesters op den duur een positief effect zal opleveren. Dit bleek ook wel uit de resultaten bij een aantal deelnemers. In relatie hiermee is vervolgens wel de vraag gekomen welke soorten en kwaliteiten compost en groenbemesters moeten worden ingezet. Het aanbod is namelijk nogal divers.

Ten aanzien van de kosten en baten van de diverse maatregelen kan het volgende gesteld worden.

De totale kosten voor de composttoediening in dit project bedroegen circa € 1850 per ha. Dit is hoog, maar dit werd veroorzaakt door de keuze die gemaakt is om te werken met hoogwaardige compost, aangeent met biostimulatoren. Daarnaast waren de toedieningskosten verhoudingsgewijs hoog. Ook de teelt van rogge als groenbemester waren verhoudingsgewijs hoog, nl circa 625 € per ha.

Aan deze bedragen moeten vooralsnog richting de praktijk geen harde conclusies getrokken worden. Deze kosten zijn echt gebonden aan het project. Wel mag duidelijk zijn dat als deze maatregelen perspectief willen hebben er aan de kosten het een en ander moet gebeuren. Een ondernemer zal altijd de kosten en baten tegen elkaar af wegen.

Samen met de deelnemers zijn een tiental werkbijeenkomsten georganiseerd. Deze bijeenkomsten werden gekenmerkt door een hoog aanwezigheidsgehalte en een hoog waarderinggehalte. In deze bijeenkomsten is veel kennis aangedragen en samen met ondernemers vertaald naar de praktijk.

Gedurende het project zijn een drietal open dagen gehouden. Op deze open dagen zijn aan een breder publiek van akkerbouwers en vollegrondsgroententelers de resultaten en aanpak gedemonstreerd. Deze open dagen zijn gehouden in combinatie met de Themadagen van Vredepeel en bij Timmermans in America. In het totaal zijn deze open dagen door circa 450 ondernemers per jaar bezocht.

Gedurende en na afloop van het project zijn artikelen en nieuwsbrieven verschenen. Probleem hierbij was dat het lastig was om de resultaten tussentijds te communiceren. Voor vakbladen is een enthousiaste groep ondernemers die bezig zijn met duurzaam bodembeheer van weinig waarde. In de bijlage 4 is een overzicht gegeven met bijlagen van nieuwsbrieven, bijeenkomsten en artikelen.

De resultaten van dit project worden gepresenteerd op de Spade- website. In 2008 en 2009 is op de landelijke FAB-Spade dagen het project gepresenteerd.

Op de website van Innovatief Platteland is dit project ook bekend gemaakt en worden de resultaten gepresenteerd.

Vanuit de initiatiefnemer, Innovatief Platteland, dhr Joep Hermans, is een interview afgegeven voor het tv Programma Platteland in Uitvoering. Hierin is uitleg gegeven over het hoe en wat met betrekking tot Functionele Agrobiodiversiteit en duurzaam bodembeheer.

Een aantal posters van enkele deelnemers zijn op de demodagen en op diverse lokaties gepresenteerd. Via deze posters zijn agrariërs door de boodschap van de deelnemers aan het project gestimuleerd aan de slag te gaan met duurzaam bodembeheer.

Eind 2009 is met een slotsymposium het project afgesloten. Hierbij was de gehele akkerbouwstudieclub Noord Limburg en alle deelnemers uitgenodigd en is tevens belangstelling getoond vanuit SPADE. In een panel gesprek is ingegaan op de insteek van de LLTB, de ondernemers, het onderzoek en de provincie met betrekking tot duurzaam bodembeheer.

6. Conclusies en aanbevelingen

Door dit project is een aanzet gegeven in het gebied rondom Venray tot het verder implementeren en doorvertalen van wetenschappelijke kennis naar de praktijk. Er is in een nauwe interactie tussen wetenschap, adviseurs en andere intermediairen en ondernemers gewerkt aan duurzaam bodembeheer en beheersing van aaltjes en effecten van composten en groenbemesters.

Dit zijn erg belangrijke vragen omdat ondernemers steeds meer gebruik gaan maken van "vreemde" percelen. Het kunnen monitoren van deze percelen door middel van zogenoemde bioindicatie is enorm belangrijk. In dit project is daar op een groot aantal praktijkpercelen ervaring mee opgedaan. Dit leert dat dit een complexe materie is, die zeker mogelijkheden biedt, er zijn grote verschillen tussen de percelen en de handelswijze van ondernemers gevonden, maar deze complexe problematiek vraagt nog verdere analyse, vertaling en implementatie. De nieuwe voorstellen die hiervoor zijn ingediend bieden hiervoor elk vanuit een eigen invalshoek goede mogelijkheden.

Het gezamenlijk, vanuit de ondernemers, het onderzoek, advies en de overige intermediairen oppakken van de vragen en knelpunten blijft nodig en ondersteuning hiervan vanuit de overheid en bedrijfsleven is gewenst. Dit om te blijven werken aan een duurzame landbouw.